

ספרות ענפה, ומאות מאמרים, ייסד את חקר הקבלה שלא היה קיים לפניו, ורוב חוקרי הקבלה בזמננו הם תלמידיו, שפעלו בהשפעתו²⁶.

זכות הראשונים, וגודל מפעלו הפכו את תפיסתו למקובלת כעובדה מוגמרת, החל מאמצע המאה הקודמת אוניברסיטאות ומכונים, קבצים מדעיים וגופים שונים, פתחו והרחיבו את חקר הקבלה, ישעיהו תשבי, יוסף דן, יוסף בן שלמה, ועוד רבים. ספרות ענפה נכתבה בעקבותיו, והתמונה נראתה מושלמת. ידידו של שלום, ישעיהו ליבוביץ, כותב: "שמשה די ליאון הוא מחברו של הזהר, הוא ודאי באותה מדה שהרצל חיבר את מדינת היהודים" (רציתי לשאול אותך פרופ' ליבוביץ עמ' 59), ההשוואה המופרכת הזו שיצאה מפיו של איש המדעים המדויקים, רק ממחישה את האופוריה ששלטה באותם ימים (גם ליברמן במכתבו לשלום מקבל לחלוטין את השערותיו של שלום כצירוף מדעי נדיר של תימוכין, מלך שפירא במאמרו שם).

שלום הציג את ההתפתחות שסבר לראות בנושאים הקבליים, וקשר כל שלב ושלב במאורעות ההיסטוריים, ההתפתחות התחילה במאה היב' לדעתו, והוא מציג שלב אחר שלב את היווצרות ספרות הקבלה לדעתו. במאמרו הראשוני (שהתפרסם ב'קריית ספר' תרפ"ה) קבע אמנם שרבי משה די ליאון לא כתב את הזהר, ויש להוכיח שהוא מבוסס על ספרות קדומה, אך בהמשך חזר בו ובנה את כל מפעלו על הקביעה ההיסטורית שרמז"ל כתב את הזהר בין 1280 ל-1286 דייקא. תלמידו תשבי אמנם התווכח עמו על התיארוך המדויק, אבל באופן כללי הלך בדרכי רבו.

אלא שבראשית שנות ה-90 סערו הרוחות בעולם האקדמי, התפרסם בעיתונות כאילו חוקרי קבלה כדוגמת משה אידל ויהודה ליבס יוצרים 'מרד' בחונטה של מחקר הקבלה, לפי תיאורו של ליבס "הפולמוס היה רווי בהרבה מטענים אישיים", היו בתקשורת שהגדירו את המרד כ'רצח אב', כשהכוונה לגרשום שלום, אבי מחקר הקבלה.

בכח' ניסן תשנא נשא יהודה ליבס הרצאה במכון בן צבי, תחת הכותרת "כיוונים חדשים בחקר הקבלה" (נדפס גם בתוך: פעמים, 50, תשנ"ב). ובו סקר את "המפנה המתחולל בחקר הקבלה". רוב הסקירה עוסקת בעצם במסקנותיו של אידל, ומעט משל ליבס. ליבס טען כי גישתו של שלום "היתה מכוונת לכיוון מסויים שנקבע לפי האינטרס המדעי שלו". לדעתם של תלמידיו ליבס

26 לא רק חוקרי קבלה, וראה ליבס במאמר המצוטט בסמוך שגם הרב סולוביצ'יק הושפע מהאופן שבו פירש שלום את הצמצום המוזכר בכתבי האר"י.

ואידל, שלום אינו מסביר את היווצרות הקבלה בדרך נכונה, הוא שם את הדגש על "שאלות וקשיים בדת", השייכים בעצם לתחום הפילוסופי, ומניח שהקבלה בכל צורותיה חזמניה באה לענות תשובות לשאלות אלו, התשובות אינן נמצאות בטקסטים הקבליים, גם אותן הסיק שלום ולפעמים יותר ממה שכתוב. שלום לא רק חקר קבלה, אלא היה גם תיאורטיקן עצמאי שלה²⁷.

לדברי ליבס, התעלם שלום מכך ש"סמכות המקובל ומקורות הידע שלו אינם מסורים בידי כל אדם לפי שכלו בלבד; הם נעוצים במסורות מאיש לאיש או בהתגלות מיסטית", ע"פ שלום היו המקובלים שורה של הוגי דעות שניסחו את תשובותיהם הפילוסופיות לשאלות הזמן, ותיאור זה אינו מתאים למציאות. באופן סמלי החוג שהקים שלום באוניברסיטה העברית נקרא "החוג לפילוסופיה יהודית וקבלה", כאשר הוא משלב באופן אנכרוניסטי תפיסה כי הקבלה היא ענף מענפי הפילוסופיה.

ליבס מראה כיצד הבנין בנוי על תהו, אין שום רמז והוכחה שאת הזוהר

27 יש לציין כי על פרופ' שלום ושיטתו נמתחו ביקורות שונות מכמה כיוונים, בין השאר נטען שרצה לטפח אתוס של יהדות חילונית מתחדשת, וכן בקורתו של חיים ליברמן על מחקרי חסידות של שלום ובית מדרשו. אף בקישורים ההיסטוריים שיצר בין השבתאות לבין חסידי סטנוב, ועוד, הוטלו ספקות חמורים. בולטת ביותר היתה בקורתו של ברוך קורצויל, לטענתו כתיבתו של שלום נגועה בכתיבה מגמתית במסווה של טיעונים אקדמיים.

לדוגמה נציין כיצד התיאוריות ההיסטוריות יכולות לשבש את השיפוט ההגיוני ואת העובדות. בביבליוגרפיה קבליסטית מתאר שלום את החיבורים הקבליים השונים, ביניהם הוא מתאר את הספר 'מנחם ציון' כחיבור של ר' מנחם מנדל מויטבסק (עמ' 201 מספור דיגיטלי 216), וכספר ההולך בדרך הרעיונית של החסידות, ובהמשך הוא שוב מתאר את הספר 'מנחם ציון' כחיבור של ר' מנחם מנדל משקלוב, ההולך בדרך רמח"ל. המציאות היא כתיאור השני, אבל המסגרת הפילוסופית מאפשרת את שתיהן... בכלל ראוי לדעת, שלא כל מי שאומר או כותב הרבה על נושא מסוים, באמת מבין אותו לעמקו ולאשורו, בנושא הפולמוס על שבתאות ר"י איבשיץ, נכשל שלום בטעויות מהותיות, כפי שניתן לראות אצל מבקריו בתחום. במאמרו של הרב טביומי (בסוף 'טל אורות') מראה כיצד שלום נצמד לדוגמות מבלי לשים לב למהות וזה מביא אותו לטעויות גסות. במאמרו של יצחק רפאל על נושא זה (בתוך: לפולמוס המחודש על הרבי רבי יונתן) הוא מראה כיצד נכשל שלום במקומות רבים בידע בדברי חז"ל בדברים פשוטים, ובטעויות בספרות הקבלה גופה. באופן כללי קבע שלום חד משמעית שרי"א היה שבתאי, לפי כל מיני דימויים פילוסופיים - מיסטיים, בעוד הוא מפספס את החלק העיקרי: העובדה שההשתייכות הרגשית או המעשית לקבוצת השבתאים היתה בעלת אופי אנטי הלכתי, מתירני, מפפק בקדושת ומעלת הרבנים מדורות קודמים, וכו', בזמן שכל אלו הם היפוכו המוחלט של רוח רי"א מעשיו חיבוריו והליכותיו, תורתו היא שמרנית, מיישבת את דברי הש"ך והשו"ע "הואיל ויצאו מפיהם ברוח הקדש", רוח ממסדית ומקבלת עול, מיישב מנהגי ישראל קדושים ע"י פלפולים ודיוקים בלשון רבותינו הקדושים. גם אם נניח שרעיונות קבליים שמקורם אצל אנשים שבתאים - או שרק עברו דרכם - התקבלו על דעתו של רי"א, אין כאן שום 'שבתאות', שכן הסיבה שבגינה פרשו מן השבתאות והוקיעו לא היתה בשל מחלוקת על עניני קבלה או ויכוח על פרשנות מיסטית, אלא על התנתקות מן היהדות הזולתית, וזו נקודת המהות, שרי"א מייצג את היפוכה. גם כאן נטש שלום את ההיסטוריה ופני המציאות בשטח, והשתית את דבריו על פילוסופיה לא רלבנטית.

העסיקה שאלת הרע, ואת הרמ"ק העסיקה שאלת הפנתאיזם, אלו הן תהיות מדומות ששלו הכניס לתוך קונספט היסטורי מתוכנן מראש. קביעת זמנים היסטוריים להיווצרות הקבלה מיוסדת על הנחות חסרות בסיס, של התפתחות שאלות ונושאי ענין, שאין להם שום הוכחה, ובדיקה חוזרת אף מגלה שלעיתים הן מופרכות, שלום הניח כדבר פשוט שהמאורע של גירוש ספרד העלה את התשובה המשיחית בקבלה, בעוד ניתן להוכיח שאין זה נכון מבחינת ההיסטוריה של הטקסטים המוכרים לנו. דוגמא להיצמדות של שלום לתיאוריה מול המציאות, מביא ליבס מקביעתו התמוהה שר' ישראל סרוג לא היה תלמיד של האר"י, למרות המתואר במקורות שונים, שלום התעקש על כך, לפי ליבס, מכיון שתורתיו של רי"ס לא התאימו למהלך הפילוסופי שמייחס שלום לאר"י.

הריבוד ההיסטורי של שלום, שעליו בנוי כל התיארוך ותורת ההתפתחות שלו, אינו מדעי כפי שכותב ליבס:

"נראה בבירור שידיעותינו על תולדות התרבות היהודית הן מעטות בהרבה ממה שיידרש כדי לקבוע ריבוד כזה, ושנית, כפי שמתברר שוב ושוב, מוטיבים תיאורטיים דומים צצים ועולים בדורות שונים ובסוגים ספרותיים שונים. עניין זה מסתבר הן בגלל האופי הפרשני הנודע לספרות הדתית היהודית וההסתמכות הספרותית של חלקיה על חלקיה; הן הודות למסורות שבעל פה (ובמלה אחרת – 'קבלה') בעלי מידה משתנה של אוטוריטה, שהתמידו מתחת לפני השטח בעקשנות שעוצמתה רבה יותר ממה ששוער במחקר הרווח".

דברים ששלום מציג כחדושים של האר"י, יסודם בעצם בפרשנות מעמיקה של הזהר, ולא בתגובה לגירוש ספרד. כך למשל במקביל לדברי האר"י על הצמצום, אנו מוצאים את אותו רעיון בטקסט קבלי מצפון אפריקה שנכתב לפני פרסום הרעיון הזה ע"י האר"י (ליבס), התשתית הרעיונית של שלום, אינה עומדת במבחן הבקורת.

"במחקרים לא מעטים שהתפרסמו לאחרונה אנו קוראים תיאור חדש של המיסטיקה היהודית. לא עוד תורת השלבים, הכמו הגליאנית, שלמדנו מפי שלום, שלפיה אחרי דורות רבים של יהדות בלתי מיתית, ואף אנטי-מיתית, צמחה הקבלה כמעט יש מאין בדרום אירופה במאה השתים עשרה. עתה מדובר על לבוש חדש וניסוח חדש מתוך אינטרס דתי חדש של חומרי-גלם מיתיים (מיתולוגומנה) שאפשר לזהותם בספרות חז"ל, ובצורות אחרות בספרות ההיכלות ובספר יצירה (זיקתם של המקובלים לרוחו של ספר זה נראית היום הרבה יותר אמיצה ופחות פורמאלית ממה שעולה ממחקרי שלום)... הקשר של המקובלים לחומרים עתיקים אלה אינו רק זה של פירוש טקסטואלי. אפשר לזהות גם קשר של מסורות חיות ורצופות מימי 'חז"ל' ועד לקבלה",

חוקרים קשרו בין תורות גנוסטיות, המוכרות לנו מכתות פורשות ובעיקר בקשר לנצרות הקדומה, ובין תורות הקבלה. אך ליבס מציין כי: "מחקר הגנוזיס

המחדרני (כגון מחקריו של גילס קויספל), מצביע על היהדות העתיקה כעל מקורה העיקרי של הגנוזיס. מעתה אין צורך בקשר ישיר בין גנוזיס וקבלה, אך אפשר להשתמש בגנוזיס כדי להוכיח את עתיקותם של מיתולוגומנה החוזרים ומופיעים בקבלה. הרצף ההיסטורי ס"ח – גנוסיס – ספרות היכלות – ספרות יצירה – מקובלים קדומים, אינו רצף תורת הקבלה, אלא רק גילויים וסימנים על קיומה של חכמת אלהות לאורך כל התקופה.

לא רק שאין לקבל את התיאוריות ההיסטוריות – פילוסופיות של שלום, אלא גם הערכתו לחיבור הזהר עצמו לוקה בחסר, ליבס אומר: "אופיו של החיבור, שהוא בבחינת רנסנס כולל בתרבות היהודית, איננו הולם יצירה של אדם אחד הספון בביתו, אלא של חבורה מיסטית שלמה, החיה ופועלת... הרגשה זו נתמכה אחר כך בראיות פילולוגיות רבות, שהראו את המגמות השונות המתרוצצות בתוך ספר הזהר (או יותר נכון 'ספרות הזהר')". ספר הזהר אינו 'ספר' אלא חיתום של ספרות רבה ועצומה, וייתכן בהחלט שאינו מקיף את כל הספרות העתיקה ואפילו לא את רובה.

המאמרים הבאים של ליבס (כיצד נתחבר ספר הזהר, זיקת הזהר לארץ ישראל, עברית וארמית כלשונו הזהר, הזהר כרנסאנס, ועוד) חוזרים ומאמתים טענות שהשמיע כבר הרד"ל (בקונטרס קדמות הזהר), ישנן דוגמאות שרמד"ל לכאורה לא הבין את הזהר, מקובלים שנחשבו כמושפעים מהזהר, כתבו את דבריהם לפני פרסום הזהר, וכך הושפעו ממשוהו שעדיין לא היה קיים לכאורה. ספרים שקדמים לפרסום הזהר מצטטים קטעים מהזהר בשם 'ירושלמי' או 'הגדות' (למשל ר' יצחק אבן סהולה. הזהר לאיכה מצטט את הזהר בשם 'ירושלמי'), אפילו הציטוטים של רבינו בחיי מ'מדרשו של רשב"י' אינם מן הזהר שלפנינו, אלא מן המקור של הזהר, ואף הספר מדרש המלאכים יחס לר"ע ולרשב"י עוד לפני פרסום הזהר. המקורות של הזהר ושל הרבה מקובלים אחרים לפני פרסומו הם 'טקסטים מדרשיים עתיקים', וגם הזהר עצמו במהותו הוא מדרש הפסוקים בכך הוא דומה ממש לספרות המדרשית, ולא לספרות ימי הביניים שאחריה. שפת הזהר אינה מלאכותית לטענתו (גזירת הפועל 'אזיף' במובן של לזיז והתלוות, מהשורש המקורי שעסק בהלואה, אינה בהכרח זיוף, היא יכולה להיות גזירה עממית טבעית ארץ ישראלית בתר תלמודית, ודוגמאות הרבה יש שהשפה העממית גוזרת ביטויים שלא על פי שורת הדקדוק והכללים. בכלל המלה 'זיף' כהלואה ושרשה אינה בירושלמי²⁸.

28 ראיותיו של שלום לא תמיד נראות מאוזנות, הוא טוען למשל כי 'המלה תוקפא משמשת בהוראת חיק, מתוך טעות בהבנת חרגום אונקלוס על שאהו בחיקך', אך המדובר בהופעה אחת מתוך 117

המלה 'סינגוגה' שהיעב"ץ גזר ממנה את 'אש נגה' שבזהר, קדומה ומופיעה בקודקס תיאודוסיאנוס מן המאה החמישית לספירה. יש להניח שמחקר כזה היה קובע גם ששפת השיר 'אקדמות' היא מזוייפת, אך כנראה היא שפת סופרים ארמית קדומה, גם אם לא היה עם שלם שדיבר בה, היא חיה בבית מדרש הסופרים. בנוגע למחרוזות מלים משרשים נדירים, ראה דרכי האגדה והמדרש ליונה פרנקל, הערות לפרק ט הערה 75 ו-81 דוגמאות רבות מאגדות חז"ל כיצד האגדה חרזה בכוונה מלים הנפלות זו על זו שיעברו כמוטיב באגדה). תוך כדי מלאכתו הוא מראה כיצד חוקרים מבית המדרש הישן נצמדים לדוגמה או לחוסר ידע²⁹.

כמובן שאין לנו צריכים להיצמד למסקנותיו של ליבס בנוגע לחיבור הזהר (או לכל מיני לשונות שצוטטו ממנו לעיל), ועל התיאוריות שהעלה נאמרו ביקורות. אך התשתית המחקרית של אידל ועוד³⁰ מבטלת את הערך המוחלט שהיה בעבר לתורת גרשום שלום.

בזהר, שבה 'תוקפא' משמשת כחיק, וגם זו היא שימוש של המחבר לאור האמור בזהר פקודי רנט: וכן אמירתו ש'המלה טיקלא משמשת לגלגל במקום למאזניים', הולכת על 2 הופעות בזהר מתוך עשר, כשגם בהן, אין הדבר מוכרח כלל.

29 כך מראה ליבס ש.י. תא שמע (במאמרו "'הפורס סוכת שלום" - ברכה וגלגוליה', אסופות ב (תשמ"ח), עמ' קצו-קפט) טוען שרמז"ל המציא דבר בשם ירושלמי ושחל אותו עם היחוס לירושלמי בכל מיני מקורות וספרים, בעוד היחוס לירושלמי נמצא בספרים שאי אפשר לקשר לרמז"ל, ויותר סביר שבאמת מדובר במקור קדום שהיה לפניו ולפניהם.

על דברי גוטליב: (הקבלה בכתבי רבינו בחיי, בעמוד 177): 'קשירת חכמת הפרצוף בתאר חכם הרזין אצל ר' בחיי מוכיחה שהמקור הוא בדברי הרמב"ן בדרשתו "תורת ה' תמימה", מעיר ליבס שהקשר בא כבר בתלמוד ברכות נח.

"אעתיק לדוגמא קטע ממדרש רבה (ויקרא כד), שסגנונו וצורת הרצאת דבריו היה מזוהה באופן טבעי כחלק מספרות הזהר, וייתכן בהחלט שכך הוא:

ר' ברכיה בש' ר' סימון מעשה בקרתני באבא יוסי בן יוחנן איש ציתור שהיה יושב ושונה על פתח מעין. איתגלי עילוי ההוא רוחא דהוה שרי תמן, אמ' ליה אתון ידעין כמה שנין אנא שרי הכא ואתון נפקין אתון ונשיכון ובניכון ברמשיא ובקריצתא ובטהריא ולית אתון מתנוקין, וכדון תהון ידעין דהא חד רוח ביש בעי מישרא הכא והוא מזיק ברייתא. אמ' ליה ומה נעביר, אמ' ליה אזיל ואסחיד בבני קרתא ואמור להן מאן דאית ליה מכוש מאן דאית ליה פסא מאן דאית ליה מגרופי יפקון הכא למחר עם מצימחיה דיומא ויהוון מסתכלין במיא וכד אינון חמיין ערבובא במיא יהוון מקשין בפרזלייא ויימרון דידן נצח דידן נצח, ולא יעלון מתמן עד זמן דחמון חררא דדמא על אפי מיא. אזל ואסחיד בבני קרתא ואמ' להון מן דהוה ליה מכוש מן דהוה ליה פס מן דהוה ליה מגרופי נפקון למחר לתמן עם מצימחיה דיומא והוון מסתכלין במיא, כיון דחמון ערבובא במיא הוון מקשין בפרזליא ואמ' דידן נצח דידן נצח, ולא יעלון מתמן עד זמן דחמון כמין חררא דדמא על אפי מיא.

30 העובדה שאידל מוערך יותר מליבס, אינה מעניקה לו חסינות כמובן, וכך למשל הראה ידידי י"ב רוזנבלום כיצד טועה אידל בהבנת הנקרא בסיסית של קטע בדברי החיד"א העוסק בתורתו של רבי אברהם אלבוועפיה (במאמרו 'החוויה המיסטית אצל אברהם אלבוועפיה, תשס"ב, סבר אידל שהתארים שקשר החיד"א בשו"ג לראשו של הרמ"ק המצטט את אלבוועפיה, מתיחסים לאלבוועפיה עצמו, בעוד מדובר בהיפך מה שבא לומר ובסתירה פנימית בקטע), כמו בתחום ההלכה, מחקר לעולם אינו יכול להיות תחליף ללימוד.

בשנים האחרונות ממש החלו להתפרסם מחקריה של ד"ר רונית מרוז מאוניברסיטת ת"א, שהתמקדה בתולדות הזהר עצמו, מחקריה מפריכים את יחס הזהר לרמד"ל או למישהו בזמנו, באופן סופי. מרוז מראה שהזהר מעיקרו לא היה 'ספר', אלא 'ספרות', היא חקרה 650 מהדורות שונות של מה שהיא מכנה 'כתבי יד זוהריים', היא מצאה עקבות של כ-1000 נוסחאות שונות, כתבי היד הזוהריים הקדומים ביותר שבידה הם מהמאה ה-12, מאתיים שנה לפני רמד"ל. מסתבר שאכן מדובר בבית מדרש שלם שהעלה על הכתב בצורות שונות תורות קבליות שהיו ביד העוסקים בחכמת האלהות³¹.

ייתכן שהקבוצה שיצרה את צורתו הלפני אחרונה של הזהר (הצורה האחרונה, הקרובה לזו שלפנינו, נעשתה אולי בספרד קרוב יותר לזמן פרסומו) פעלה בא"י, מרוז (במאמרה ב'זמנים', 152) מנתחת את תיקוני הזהר, ולדעתה רב המנונא סבא היה אדם ממשי המתואר בקי אישיותו ומאורעות חייו, ואף בנו הינוקא היה אדם ממשי. ייתכן בהחלט שגם היסוד הסיפורי קשור במקומות בא"י, כמעט ואין תיעוד לתולדות הישוב וחכמיו בא"י מאז הידלדלותו, אפשר בהחלט שבתקופה מסוימת שבין חתימת הירושלמי לבין עריכתו האחרונה של הזהר פרחו בא"י חבורות דורשי חכמת האלהות. וייתכן שהזהר הוא הייצוג היותר נאמן של תורות ההיכלות והמרכבה הקדומים, ואף יותר מהספרים שהתפרסמו באירופה הרבה לפניו. הזהר הוא 'התלמוד' של חכמת הקבלה, ומי שחתם אותו היה 'סוף הוראה' במקצוע זה.

הקונספט ההיסטורי של שמות החכמים בזהר, שנראה לפעמים לחוקרים מבולבל, הוא אכן לפעמים נעלה מהכרונולוגיה הרגילה, ויסודו במה שמכנים

31 הרעיון לייחס את הזהר לאדם אחד, מופרך גם מתוך העובדה הידועה, שגם אחרי פרסום הזהר, לא נפסקה היצירה, ונערכו עוד ועוד קטעים מתורת הזהר, כך רבינו בחיי כבר משתמש בזהר (או במקורותיו), אבל גם הזהר משתמש בו, ובפרשת עקב (רעד.) מועתק קטע שלם מתוך רבינו בחיי. הזהר הופיע לעולם כיצירה של רבים, וכך בודאי גם נולד. וכן בולטת העובדה ש'ספרא דצניעותא' קדום ושונה משאר ספרות הזהר, והוא בסיס לפרשנויות שונות בספרות הזהר (הזהר ויקרא ס': למשל דן בפירוש הספד"צ). רמד"ל כנראה התיר את הרצועה בהעתיקו לציבור הרחב חלקים עצומים מספרות הזהר, ומשנפרץ הסכר יצאו מעיינות נוספים ממקורות אחרים ג"כ. ייתכן גם שעד אותו דור היו חלק מבעלי הקבלה במחלוקת עם בעלי ההלכה, ואף העבירו מאיש לאיש במסורת דעות קדומות שחלקן על חז"ל בנושאים שונים, כפי שניכר בספרי קבלה קדומים כמו הקנה (ואף בזהר יש זכר לזה), ואף אם אותם מקורות קדומים היו בני זמנם של חז"ל או אולי ראויים לחלוק עליהם (כפי שמצאנו בירושלמי מעשרות למשל דברים חריפים על בעלי האגדה, שנאמרו מפי בעלי ההלכה שבאותו דור), עדיין היה זה גורם מפריד בין בעלי קבלה לבעלי ההלכה (כפי שמצינו התלקחות דומה בתקופת ש"ץ שניצל זאת לפריצת גדרים פטאליה), ואנחנו קיבלנו דברי רבותינו שבתלמוד ובמדרש. וכנראה בדורו של רמד"ל בא הזיקוק והבירור לקחת רק מה שמתאים עם דברי חז"ל, והמנוגד השתדלו להסיר ולמחוק, וכך הותר הזהר לפרסום.